

Şair Lebîd b.Rebia Muallakasında Uddan Bahsediyor mu? Kerîne ve Kirân Çalgısı İçin Müzikolojik İnceleme

Does the Poet Lebîd b.Rebia Talk About the Oud in his Poem Muallaqa? Musicological Analysis for Kerine and Kiran Instrument

Recep Uslu

Medeniyet Üniversitesi, Sanat,
Tasarım ve Mimarlık Fakültesi,
Türk Musikisi Departmanı, İstanbul,
Türkiye

ÖZ

Türkiye'de yayınlanan hadisler ve müzik konulu eserlerde udun tarihi için referans olarak verilen şiirlerden biri Lebîd b.Rebia'nın Muallaka denilen uzun şiiridir. Bu referans Hz.Peygamber dönemi veya asr-ı saadet devrinde, hadislerde müziğin ve özelde ud çalgısının yeri anlatılırken kullanılmaktadır. Diğer taraftan Türkiye'de yayınlanan ud tarihi araştırmalarında henüz bu konunun incelenmediği görülmüştür. Konu Ortadoğu müzik tarihini, Hz.Peygamber dönemi Hicaz müzik tarihini ve ud tarihini aydınlatmak açısından önemlidir. Muhadram şairlerden Lebîd b.Rebia'nın muallakasında bulunan bir beyitte uddan bahsedilip bahsedilmediği bu sebeple araştırılması gerekmektedir. Onun Muallaka'sındaki bir beyitte geçen "kerîne" kelimesi dolayısıyla "kirân" çalgısından söz edilmekte ve bu çalgı "ud" başta olmak üzere çeşitli çalgılarla yorumlanmaktadır. Bu araştırma sonucunda "kerîne"nin öncelikle şarkıcı veya çalgıcı olabileceği, çaldığı sözü edilen "kirân" çalgısının "ud" olmadığı, ancak "çenk" çalgısı olabileceği; buna ek olarak çalgının Hicaz değil Hîre asıllı bir çalgı olduğu; kelime "muarreb" olmakla birlikte Farsçadan Arapçaya geçmediği ortaya konmuştur.

Anahtar Kelimeler: Organoloji, Lebîd b.Rebia, Muallaka, Kerîne, Kirân çalgısı, Çeng çalgısı, Ud çalgısı

ABSTRACT

One of the poems that is given as a reference for the history of the oud in the hadiths and works on music published in Turkey is Labîd b.Rebia's poem called Muallaqa. This reference is used when describing the place of music and in particular the oud instrument in hadiths during the Prophet's period or the era of bliss. On the other hand, it has been seen that this subject has not been examined yet in the studies on the history of oud published in Turkey. The subject is important in terms of illuminating the history of music in the Middle East, the history of Hejaz music in the period of the Prophet, and the history of the oud. For this reason, it is necessary to investigate whether the oud is mentioned in a couplet that is in the Muallaqa of Labîd, one of the Muhadram poets. Because of the word "kerine" in one of his couplets in his Muallaka, the "kirân" instrument is mentioned and this instrument is interpreted by various instruments, especially the "oud." As a result of this research, "kerine" may be primarily a singer or an instrumentalist, the "kiran" instrument mentioned to be played is not a "ud", but a "cank" instrument; in addition, this instrument's origin is not from Hicaz, but from Hire; although this word "muarreb," it has been revealed that it did not pass from Persian to Arabic.

Keywords: Çeng instrument, kerîne solist/arpist, kirân instrument, lebîd b.rebia, muallaka, organoloji, ud instrument

Geliş Tarihi/Received: 03.02.2023

Kabul Tarihi/Accepted: 07.03.2023

Sorumlu Yazar/Corresponding Author:
Recep Uslu
E-mail: recep.uslu@medeniyet.edu.tr

Cite this article as: Uslu, R. (2023). Does the poet Lebîd b.Rebia talk about the oud in his poem Muallaqa? Musicological analysis for Kerine and Kiran instrument. *A Journal of Iranology Studies*, 18(1), 44-52.

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Ortadoğu müzik tarihini, özellikle Arap müzik tarihini ilgilendiren kitapları okuduğumuzda genellikle müzik tarihinin Kadim Döneminden günümüze kadar uzanan bir müzik tarihi bilgisiyile karşılaşırız. Bazı araştırmalarda belirtildiğine göre çalgılardan ud, o kadar eski bir çalgıdır ki, Arap dünyasında bunun ilk görüldüğü izler Cahiliye Dönemi şairleridir.

Onlar sayesinde Hicaz'da Arapların ud bulundurduklarını, çaldıklarını, zengin bir müzik kültürleri olduğunu anlıyoruz.

Bu araştırmaya neden olan rahmetli Nebi Bozkurt'un *Hadiste Folklor ve Eğlence* (1997, s.17) adlı eserinde, Uludağ hocanın görüşüne eleştiri yapmasından daha çok, udun tarihi için ileri sürülen Cahiliye Şairlerinin şiirlerinde uddan bahsedildiğini belirtmesidir. Şüphesiz konuya eğilen herkes, daha birçok araştırmacının aynı fikri paylaştıklarını görür. Özellikle Cahiliye Şairlerinden Lebîd b.Rebia'nın şiirinde uddan bahsettiği belirtilir.

Makalenin amacı: Müzik tarihinin Kadim Dönemi içinde yer alan Cahiliye şairlerinden Lebîd b.Rebia'nın şiirinde uddan bahsedip bahsetmediğini, bahsetmiş ise bunun Hicaz bölgesi ile ilgisinin bulunup bulunmadığını sistematik müzikolojik eleştiri yöntemiyle araştırmak ve incelemektir. Konunun önemi, udun Cahiliye şiirinde olup olmadığını tespit etmek için işaret edilen Lebîd'in şiiriyle başlamak, dolayısı ile İslam öncesi Hicaz bölgesinde udun bulunup bulunmadığı konusuna katkıda bulunmak olacaktır.

Makalenin yöntemi nitel araştırma yönteminin gereği bilgi tarama, fişleme, bilgiyi sınıflandırma, eleştiri ve bulgularla ulaşılan sonucu sunumdur.

Makalenin kaynakları Lebîd b.Rebia'nın uddan bahsettiği iddia edilen şiiri ve bu şiirin şerhleri, yorumları, tarihi süreç içinde yazılmış erken dönem Arap edebiyatı, hadis tarihi kaynaklarıdır. VIII.-XI. yüzyıl kaynakların yazarlarını kronolojik olarak sıralayabiliriz: Halîl b.Ahmed el-Ferâhidî'nin (ö.170/775); Leys b.Muzaffer'in (ö. 187/803 [?]); Asmaî'nin (ö. 216/831); Ebû Ubeyd Kasım Herevî'nin (ö.224/838); Mufaddal b.Seleme'nin (ö.290/903); İbn Hurdazbih'in (ö.300/912); İbn Düreyd'in (ö. 321/933); İbnü'l-Enbârî'nin (ö. 328/940); Sicistânî'nin (ö. 330/941); Nehhâs'ın (ö.338/950); Mesûdî'nin (ö. 345/956); Ezherî'nin (ö.370/980); Sâhib b.Abbâd'ın (ö.385/995); Hattâbî'nin (ö.388/998); Ebû Zeyd el-Kureşî'nin (4/10.yy); Cevherî'nin (ö.400/1009); Herevî'nin (ö. 401/1011); İbn Fâris'in (ö.395/1066); İbn Sîde'nin (ö.458/1066); Zevzenî'nin (ö. 486/1093); Tebrizî'nin (ö.502/1109) görüşleri kaynak olarak kullanılmıştır.

KONUNUN SINIRLARI

Bu başlıkta ele alacağımız konu Hicaz müzik tarihi için çok önemlidir. Dolayısı ile konunun sınırlarının iyi anlaşılması ve anlatılmasında fayda vardır.

1. Hicaz dediğimiz bölge herkes tarafından kabul edilen Mekke ve Medine'den oluşan bölgedir. Mekke'nin doğusundaki Hevâzin bölgesiyle sınırlıdır.
2. Cahiliye Dönemi olarak bahsedilen dönem, Hz.Peygamber'e peygamberlik gelmeden önceki Arapların tarihidir. Bu zaman dilimi, Hz.Peygamberin doğduğu 570 yılı, henüz peygamberlikle mükellef olmadığı çocukluk ve gençlik dönemlerini kapsamaktadır.
3. Lebîd b.Rebia, Cahiliye şairlerinin sonuncusudur. İslamdan sonraki süre içinde de yaşadığından

dolayı, aynı zamanda Arap edebiyatı "muhadram" şairlerden sayılır. Cahiliye Dönemi şairleri içinde uddan bahsettiğine kerîne ve kirân kelimeleriyle birlikte işaret edilen tek şairdir. Kerîne kelimesini kullanan başka bir şaire işaret edilmemiştir. Bu sebeple bu makalede sadece Lebîd'in beyti üzerinde durulmuştur. Lebîd'in şiirindeki muamma çözümlerse, diğerleri için de bir örnek olacaktır.

Makalede önce kısaca Cahiliye Dönemi veya Arap edebiyatı içinde muallakât nedir ve Lebîd b.Rebia'nın kısaca hayatı, uddan bahsettiği söylenen muallakasının ilgili yeri, ilgili kelimeler hakkında kaynaklarda ve şerhlerde yazılanlar, araştırmalarda söylenenler ve sonuç şeklinde planlanmıştır.

BULGULAR

Muallakât Nedir?

Arap edebiyatı içinde Muallakât (Araplar tarafından beğenilen, ilgi duyulan güzel şiirler; Çağrıcı, 2019, s.197), Cahiliye Döneminde Kâbe Duvarına asmaya değer bulunan şiirlere, şiirleri yazanlara ise muallaka şairleri denir. Muallaka şairleri olarak sayılanlar: İmrulkays, Tarafa, Haris, Amr b.Külsüm, Züheyr, Antere ve Lebîd b.Rebia. Şairlerin sayıları, isimleri, şiirleri hakkında farklı sıralamalar ve öneriler, hatta ciddi eleştiriler vardır (Tülücü, 2020, c.30, s.308 vd). Muallaka şiirlerin hicri 2./8.yy ortalarında Hammad er-Râvî tarafından derlendiğine inanılır. Muallakâtın temel dil özelliği fasih Arapça ile yazılmış olmasıdır, yani şiirlerde kabileye dayanan lehçe özelliği olmadığı belirtilir (Çetin, 1973, s.54, 57; Çağrıcı, 2019, s.51; Tülücü, 2020, c.30, s. 309).

Fakat biz Lebîd'in şiirindeki konumuzla ilgili kısım ile ilgileneneğimiz için muallakât şairlerinin adları, sayıları, şiirlerin intikali, râvileri, yazılması, şiir metinlerine duyulan şüpheler ve onlara verilen cevaplar (Çağrıcı, 2019, s.49) üzerinde durmayacağız.

Lebîd b.Rebia el-Âmiri Kimdir?

Lebîd, Arapların Âmiroğulları- Kîlâbi- Caferoğulları kabilesine mensuptur. Soyu ile ilgili uzun bir isim listesi verilir. Annesi Tâmir'e'nin ikinci kocasından değildir, birinci kocasından da Erbed adında bir ağabeyi vardır. Çok sevdiği amcasının adı Ebû Berâ. Doğduğu yıl abartılar çıkartılırsa yaklaşık m.560 olabileceği (De Sacy; Özdemir, 2006, s.120; İsrâ, 2020, s.207) tahmin edilir. Küçükken, babası Rebia, Esedoğullarıyla yapılan Zu'Alak savaşında ölmüştür. Yerleşim yerleri Mekke ile Necid arasındaki geniş çöl bölgesinde yaşayan Bedevî Hevâzin kabilelerinden- dir. Lebîd, 585-607 yılları Arasında hüküm süren Sevâd-ı Irakta Hîre hükümdarı Ebû Kâbus en-Nu'man'ın sarayına giden Âmiroğulları-Caferoğulları heyetinde bulunmuştur. Âmiroğullarına rakip olan Ebs kabilesi ile aralarında hakem olması için gittikleri Hîre hâkimi Ebû Kâbus'un huzurunda, Ebs kabilesi şairi Ebû Rebi'i hicvederek, hâkimin Âmiroğullarından yana olmasını sağlaması şiirdeki gücü için örnek gösterilir. Lebîd bir şiirinde, daha önce Yemen'e sürülen Âmiroğulları kabilesine mensup bazı ailelerin tekrar eski yurtlarına dönmesini sağladığı ile övünür, yukarıdaki

olayın bununla bir ilgisi olabileceği sanılmaktadır; çünkü şiirinde Rebi'i diliyle tepelediğinden (Özdemir, 2006, s.134) bahseder.

Çöl şairi (Furat, 1996, s.80) olarak nitelenen Lebîd, h. 9.(631) yılında müslüman oldu. Bir taraftan Hz. Ömer'in şiir söylemesini istemesine rağmen, müslüman olduktan sonra şiir söylemeyi bıraktığı belirtilir (İbn Kuteybe, 1982, c.1, s.275; Ceviz vdğr, 2004, s. 68), diğer taraftan bunun doğru olmadığı delillendirilir (Brockelman, 1955, c.7, s.28). Kasideleri ve çok sayıda recez şiirleri unutulmamıştır. Kûfe şehrinin kurulması için gidenler arasında anılır, cömertliğinden zaman zaman fakr ve zaruret içinde olsa da bu huyundan vaz geçmemiştir. Kûfe'de öldüğü yıl 41/660-661'dir (Mevsua, 1999, c.21, s.91-92). Ayrıntıya girmesek de şiir eleştirmenleri, Lebîd'i, üçüncü tabakada güçlü şairlerden biri olarak kabul ederler.

Adına rivayet edilen bütün şiirleri toplayarak sonradan oluşturulan Lebîd'in Divan'ı bazen çevirisiyle (Huber, 1892), bazen şerhiyle birlikte Kuveyt (haz.İhsan Abbas, 1962; Tûsî şerhiyle birlikte) ve Beyrut'ta (Dârusadır yay. 1966; şerh Ömer F. et-Tabba', 1997; Ceviz vdğr, 2004, s.68; Özdemir, 2006, s.125) yayınlanmıştır. Özdemir (2007, 287 s.), Ömer Faruk neşrini esas alarak Divan'ını Türkçeye tercüme etmiş, Arapçasıyla birlikte yayınlamıştır. Lebîd'in şiirleri Cahiliye Döneminin, aynı zamanda Kadim Dönem ve Yazım Dönem müzik tarihinin birinci derece kaynaklarından sayılır.

Lebîd'in Muallakası ve Şerhleri

Lebîd'in Arapça muallakası aruzun kâmil bahrinde genellikle 88 beyittir (Nehhâs'da 89 beyit), klasik kaside biçimindedir. Mina (Mekke-Mina'sı değil), Gavl deresi, Ricam (kırmızı tepe) yer adlarını tasvirle kasidesine başlar. Birçok kere basılmıştır, şerhedilmiştir ve tercüme edilmiştir. Muallaka şiirlerin son sözlü râvisi olarak Hammad er-Râvî'nin (ö. 156/772) adı verilir (Nasirüddin, 1978, s.155). Fakat Hammad er-Râvî'nin şiir uydurmada başarılı biri olduğu zamanın eleştirmeni ve şairi Asmaî (ö.216/831) tarafından ifade edilmiştir (Çetin, 1973, s.23, 36; DîA, c.22, s.237-238). Margoliouth (2004, s.54) ve Çetin'in (1973, s.22, 31) uyardıkları gibi Lebîd hakkında bilgilerin de içinde bulunduğu kaynaklardaki asılsız abartılara, "muhayyile mahsulu rivayetlere" de dikkat etmek gerekmektedir, bir râvinin 100 şairin şiirini inşad ettiği söylenen kişiyi İbn Kuteybe araştırdığında 30 şairin şiirini aktardığını bulabilmesi gibi örneklere rastlanmıştır. Daha sonra dil çalışmaları ve kağıdın önem kazanması, yaygınlaşması sebebiyle yazıya geçirilmiş kabul edilir.

Muallakaları ilk şerheden olarak görülen Asmaî'nin (ö.216/831) şerhinin günümüze gelmemiş olduğunu Tülücü (1986, s.256) belirtir. Tülücü esasen konuyla ilgili uzun bir kaynaklar listesi vermiştir, dolayısı ile burada tekrar edilmeyecektir. Bir kısmı yazma olan listedeki eserlerin hepsine ulaşmak mümkün görünmemektedir, diğer taraftan konumuz icabı gerek olmadığını düşünüyoruz. Türkçesini (Ş.Yaltkaya 1943; Z. Eyüboğlu 1985; Sadık Yalsızuçanlar; Ceviz 2004; M.Hakkı Suçin 2020, s.109) verenlerin bir kısmı, aynı zamanda Arapça metnini de vermiştir. Muallaka

konusunda son söz besteleri ile ilgili olacaktır. Lebîd'in muallaka ve kardeşi hakkında yazdığı ünlü kasideleri ilk besteleyen, zamanın ünlü bestekarı ve hanenesi Abdullah İbn Süreyc Türki (İsfahanî, 2008, c.15, s.245, 258; Lebîd, 1966, s.163, 214; Uslu 2021a) görünmektedir.

Lebîd'in Uddan Bahsettiği Söylenen Beyit

Cahiliye şairleri içinde kirân olarak bilinen çalgıdan bahsettiği söylenen beyti, sözlüklerde yaygın olarak örnek (şevâhid) gösterilen tek şair Lebîd'dir. Şevâhid gösterilen bu beyti görelim.

Örnek Beyit: Arapça sözlük ve dil alimlerinin "krn" kökünden türeyen kerîne dolayısıyla kirân kelimeleri için gösterdikleri örnek olarak Lebîd'in bu beyti, muallakasında

وَصَبُوحٍ صَافِيَةٍ وَجَذْبِ كَرِينَةٍ بِمُؤْتَرٍ تَأْتَاهُ إِيهَانِمَا

(Kayn. Zevzenî, 1816, s.308; Divânu Lebîd, 1966, s.175; Tûsî, 1962, s.314; Ceviz vdğr, 2004, s.79).

Lebîd b.Rebia'nın "Riyâhu Ebi Ukayl" adlı kasidesinin 7. (muallaka kasidesinin 60.beyti) beytinde "Ve sabûhi sâfiyetin ve cezbi kerînetin/ Bi-müvetterin te'tâluhu ibhâ-muhâ". Bazı rivayetlerde birinci ve ikinci mısralarda anlamı etkileyen farklı kelime grupları rivayet edildiği kaynaklarda belirtilmiştir (Johnson 1893: 115). Bizi ilgilendiren kerîne ve müvetter kelimelerinin beyitte var olup olmadığı konusunda ihtilaf yoktur.

Beytin İngilizce çevirisi 1: "And many a morning draught of a pure wine have I taken, and many a time has happened the taking of the singing her stringed instrument, which her thumb manages skillfully". (Johnson, 1893, s.114) (Ayrıca bk.Müvetter).

Beytin İngilizceye çevirisi 2: "I have forked out a pretty penny for an old, brown wineskin or a pitch-smear jar, newly decanted and seal broken for the pleasure of a song on a wet morning, and a charming girl plucking with nimble fingers the strings of her melodious lute" (Anderson, 1961, s.22/120). Burada bizi ilgilendiren "parmaklarıyla udun tellerini çekiştiren/düzenleyen çekici kız" ifadesi görülmektedir. Polk'un (1977, s.121) İngilizce çevirisinde de "udun tellerinde parmaklarını gezdiren ve şarkı söyleyen kız" ifadesi kullanılmıştır.

Beytin İngilizceye çevirisi 3: "And many a morning draught of a pure wine and a slave girl with a lute, Plucking with her thumb on its taut strings (İsrâ, 2020, s.242-243)", İngilizce'nin Türkçe çevirisi "Birçok sabah şarap fıçısı ve lute/ uduyla bir köle kız, parmaklarıyla gergin tellerini düzenleyen (çok görmüşüm)" şeklindedir.

Şimdi bu beytin bulabildiğimiz Türkçe tercümelerini verelim:

Özdemir'in (2006) Ömer Faruk et-Tabba'nın (1997, s.135-155) yayınladığı muallaka şerhinden yaptığı 60.beyit tercümesi: "Berrak sabah şarabıyla alımlı cariyelerin nicesi/ Çok dinledim o parmakların okşadığı uddan çıkan sesi" (s.141).

Ceviz- Demirayak- Yanık (2004) tercümesinde: "Ve ben çoğu kez, ut çalan kızın baş parmağıyla düzen verdiği udun nağmelerini dinleyerek, sabah şarabı içip eğlenmişimdir" (s.73).

Lebîd'in muallakasındaki işlenen konuları ele alan bir araştırmada beytin Türkçe tercümesi şöyle verilmiştir: "Ve ben çoğu kez, ud çalan kızın başparmağıyla düzen verdiği udun nağmelerini dinleyerek, sabah şarabı içip eğlenmişimdir (Matban, 2018, s.65-66)".

Mufaddal b.Seleme'nin eserinden yapılan tercümede: "Bir sabah, saf şarabın soğukluğu ve şarkıcı kızın başparmağı ile sazın teline dokunmasıyla ...." (çev. Yahşi, 2013, s.65, 86)". Bu eserde Lebîd'in adı belirtilerek verilen beytin Arapçasında bir iki kelime farkına rağmen, "kerîne" kelimesi mevcuttur. Beytin tercümesinde ud kelimesi kullanılmamış ve araştırmada kirânın karşılığı olarak (Yahşi, 2013, s.26, 88 ve 89 nolu dipnotlar) çeng veya ud denilmemiştir.

Aynı beyti veren İbn Hurdazbih'in eserinden tercüme: "Öğle yemeğinde saf bir içki ve muğanniye bir kadınla beraber, başparmağı ile kendi üdunun tellerini düzelten (akort eden)" (çev. Tokay, 2017, s.48).

Nebi Bozkurt'un (1997) görüşüyle bu beyitte "Lebîd, udi kızın (kerîne) baş parmaklarıyla çaldığı tellerin sesini dinleyerek şarap içip eğlendiğinden söz eder" (s.43).

Kerîne (الكريئة), Kirân (الكران), Müvetter (الموتتر) Kelimeleri Hakkında Mısralardan birinde geçen "kerîne" kelimesi dolayısıyla varsayılan kirân kelimesinin genellikle İngilizce ve Türkçe tercümelerde "ud/lute" olarak tercüme edildiği görülmektedir. Bunun Lebîd'in şiirini şerh eden bazı şârihlerden kaynaklandığını anlamış bulunuyoruz. Şimdi konunun merkezindeki kerîne, kirân, müvetter kelimelerini kaynaklardan sorgulayalım.

Kerîne şarkıcı mıdır yoksa çalgıcı mıdır? Şarkıcı ise çalgı adı gerekmez ama çalgıcı ise ne çalıyordu? İşte bu soruların cevabı için müzik tarihinin Yazım Dönemi kaynaklarında ve sözlüklerinde verilen anlamlar üzerinden hareket ettik. Önce müzik tarihi Yazım Döneminin elimizde bulunan en eskisinden başlayarak müzik eserlerinde kelimeyi anmayanlardan bahsedelim.

845 yılı civarında eserini yazan Kindî'nin müzik risalelerinde; 925 yılında yazılan İsfahanî'nin (ö.356/967) *Kitâbü'l-Egânî* (Akbaş, 2019, s.97-98; Sawa, 2015, s.437); İbnü'l-Müneccim'in (ö.300/912) müzikle ilgili; Sicistânî'nin (ö. 330/941), *Garîbül-hadîs* (krn: kirân, kerîne bakıldı) adlı; 932 yılında eserini yazan Farabî'nin *Kitâbu'l-musika'l-ke bîr*; 977'de eserini yazan Harizmî'nin *Mefâtihu'l-ulûm* (Uslu, 2001, s.24); 987'de tamamlanan Nedim'in *el-Fihrist* ("tanbur" ve "ud" çalgı adlarına rastlanır); 1000 yıllarında eserini yazan Hasan el-Kâtib'in ve 1020'de eserini yazan İbn Zeyl'nin (Öncel, 2019, s.39-59); İbn Sina'nın (ö.428/1037) müzik eserlerinde; anonim Keşfü'l-humûm adlı eserde (Tıraşçı, 2015, s.59- 79); Arapça dil alimi ve aynı zamanda muallaka şârihi Zevzenî'nin (ö. 486/1093), ilk Arapça-Farsça

sözlüklerden biri olan *Kitâbu'l-Mesâdir*'de kirân ve kerîne kelimelerinden söz edilmemektedir. Önce beyitte geçen kerîne konusuna gelince, bu konuda IX-XI.yy arası kaynaklarında söylenenler:

Kerîne, Şarkıcı Kadındır (Muganniye) Diyenler

Bu konuda en eski görüş muallaka şârihi Asmaî'den (ö. 216/831) aktarılmıştır. Ezherî (ö.370/980), *Tehzîbu'l-luga'sında* (1976, c.10, s.188) "kerîne" için önce Halîl b.Ahmed'in (ö.170/775) çalgıcı görüşünü verdikten sonra, Asmaî (ö. 216/831) "kerîne: muganniye/ şarkıcı kadındır dedi" şeklinde bilgi vermektedir. Aynı yerde Asmaî (ö. 216/831) ile çağdaş olan Ebû Ubeyd Kasım Herevî'den (ö.224/838) de bahsetmesi, farklı bir görüşünden bahsetmemesi, bu anlamda Herevî'nin de aynı düşündüğünü göstermektedir. Kendisinden önce yaşamış Halîl b.Ahmed'in, Ebû Ubeyd Kasım Herevî'nin (ö.224/838), Asmaî'nin ve İbn Düreyd'in (ö.321/933) görüşlerini derleyen İbn Sîde (ö.458/1066) *el-Muhassas* (1903, c.13, s. 12-13) adlı eserinin "esmâu's-sanc ve'l-ûd" bölümünde Herevî'nin görüşünü aynı şekilde nakleder.

Konu hakkında en karma bilgi veren ilklerden biri Mufaddal b.Seleme'nin (ö.290/903) *Kitâbü'l-melâhî* adlı müzik eseridir. Mufaddal girişte şöyle der: "mûsikî enstrümanları hakkında bilgi sahibi olduklarını zanneden bazı kimselere göre Araplar, udu ve ud çalgısını ve tellerin isimlerini bilmemektedirler (inne'l-Arab lâ-tarîfu'l-ûd). Ben de udun durumunu ve diğer enstrümanları ve udu ilk yapan kimseyi, Arapların udun ve tellerinin isimleri hakkında söylediği şeyleri açıklayacağımı iddia ediyorum" (Yahşi, 2013, s.60, 83) diye bir iddia üzerine yazdığı anlaşılabilir eserde, kaynakların şarkıcı olduklarından bahsettiği bir anlatıdan sonra "kayne, kerîne" ile aynı anlama geldiğini belirtmiştir (Yahşi, 2013, s.64). Mufaddal'ın başka bir açıklama yapmamış olması kerîne'nin "şarkıcı köle kadın" anlamına işaret etmiş olmaktadır. Eserinde örnek olarak verdiği şiirlerden sadece Lebîd'in şiirinde "kerîne" kelimesi, diğer şiirlerde "kayne" kelimesi kullanılmaktadır. Mesûdî (ö. 345/956), *Murûcu'z-zeheb*'de (2005, c.4, s.117); Hattâbî (ö.388/998), *Garîbu'l-Kur'an*'da (2001, c.1, s. 653) "kerînenin şarkı söyleyen kadın (muganni)" olduğunu söylerler.

X. yüzyılın son yazarı olarak Ebû Zeyd el-Kureşî (4/10. yy), Cemheretu eş'âri'l-arab'ın Bicâvî neşrinde, 62.beytin açıklamasında nüshaların çoğunda "kerîne: muganniye" (1967, s.261-262) iken, sadece bir nüshada (M nüshasında) çalgıcı (dârîbe) anlamı verildiği görülür (bk.Çalgıcı). Cevherî (ö.400/1009) *Tâcu'l-luga* veya *es-Sıhah* (2009) olarak bilinen Bedevilerden derlenen kelimeler sözlüğünde; İbn Fâris'in (ö.395/1066) yazdığı *Mücmelü'l-luga*'nın Züheyr tarafından yapılmış edisyon kritikli neşrinde (İbn Fâris, 1986, s.782); İbn Sîde'nin (ö.458/1066), *Mekayisul-luga* (2001, s.890) adlı eserinde; Tebrizî'nin (ö.502/1109), Şerhu kasâid'inde (1987, s.193); Tûsî'nin (ö.1270?), 655/1256 yılında bitirdiği Lebîd Divan'ı şerhinde 88 beyit görülen muallakanın 60.

beyti açıklamasında (Tûsî, 1962, s.314; 1993, s.229) "kerîne: muganniye/şarkıcı kadın" derler.

Kerîne, Çalgıcı Kadındır (Dâribe) Diyenler

Kerîne çalgıcıdır denilirse eğer, ne çalıyordu sorusu arkasından geleceği için cevabı hazır olmak zorundadır. Nitekim çalgıcıdır diyenlerin hemen hemen hepsi, muallaka adı geçmese de bir çalgıdan söz etmişlerdir. Adı verilen çalgıların ilki kirân olmakla beraber, bunun ne olduğu sorusuna nelerle cevap verildiğini önce kerîne sonra da kirân başlığı altında ayrı ayrı görelim.

Kerînenin "çalgıcı/ çeng çalgıcısı" olduğunu söyleyenlerin bulabildiğimiz en eski görüşlerden biri Halîl b.Ahmed el-Ferâhidî'ye (ö.170/775) aittir. *Kitâbu'l- Ayn* adlı öncü sözlüğünde, "kerîne: dâribe/ çalgıcı" (2003, c.4, s.24) der, eseri yayınlayan kişi tarafından köşeli parantez içinde "sanc/çeng" kelimesi metne ilave edilince, "çeng çalgıcısı" anlamına gelmiş olmaktadır. Esasen Halîl b.Ahmed'in sözlüğünde kerîne açıklanırken "sanc/çeng" kelimesinin olmaması gerektiğini hem muhtasarından (İskâfî, 2016, c.2, s.840) hem de Sâhib'in sözlüğünden anlıyoruz. Sözlüğünde Halîl b.Ahmed'i takip eden ve kaynak olarak kullanan Sâhib b.Abbâd (ö.385/995), *El-Muhît fi'l-luga'sında* (c.6, s.247) kerîne: çalgıcı (dâribe) demiştir. Halîl'in eserini neşreden bu kelimeyi metne eklemek ihtiyacı hissetmesinin sebebi, Halîl'in daha sonra açıklamaya çalıştığı kirân kelimesinden kaynaklanmaktadır (bk.Kirân). Kerîne konusunda bulabildiğimiz en eski görüşlerden biri de dil alimi el-Leys b.Muzaffer'in (ö. 187/803 [?]) görüşüdür. Ezherî (ö.370/980), Tehzîb'inde (1976, c.10, s.188) "el-Leys (ö. 187/803 [?]), kerîne: sanc/çeng çalan kadın köledir" dedi. Ardından içinde kerîne kelimesinin geçmediği Lebîd'in 1.beytini örnek vermiştir.

Kerîne "çalgıcıdır, çeng çalgıcısı veya ud çalgıcısıdır" diyenlerin ilki XI.y yüzyılında görülür. İbn Sîde (ö.458/1066), *el-Muhkem* (2003: c.6 s.499) sözlüğünde isim vermeksizin ve *el-Muhassas* (c.13, s. 12-13) adlı eserinde, Halîl b.Ahmed'i kastederek "Kitâbu'l- Ayn sahibi kerîne: sanc/çeng veya ud çalan kadındır (ed-dâribetu's-sanc ve'l-ûd) dedi". Bu aktarımda Halîl b.Ahmed'in "kerîne" için vermediği bir karşılığı ve kendine ait olmayan "ud" ilavesi görülmektedir (bk.Kirân).

Kerîne "ud çalan kadındır" diyen İbn Düreyd (ö.321/933), *Cemheretu'l-luga'sında* (1987, s.799) "kerîne: avvâde yani udi kadın"; muallaka şârihlerinden İbnü'l-Enbârî (ö. 328/940) *Şerhu'l- Kasâidis-seb'a'sında* (1993, s.578) Lebîd'in 62.beytini açıklarken "kerîne kirân sahibidir (zâtu'l-kirân)", dedikten sonra ardından gelen müvetteri udla açıkladığı için hepsi eşanlamlı gibi verildiğinden, kerîne ud sahibi) "kerîne: udi kadın" anlamında olmuş; Ebû Zeyd el-Kureşî (4/10. yy), Cemhere'nin (Bicâvî neşri), çoğu nüshasında "kerîne: şarkıcı" denilmesine rağmen, bir nüshasında (M nüshasında) "çalgıcı/dâribe" (1967, s.261-262) anlamlarını verdikten sonra "muvetter" kelimesini "ud" olarak açıklaması, kerînenin ud çaldığı izlenimini vermiştir (bk.Müvetter). Belki de bu sebeple eseri yayınlayanlar farklı izlenimlere sahip oldular. M.Ali Hâşimî (1986, s.373) neşrinde "kerîne: çalgıcı

kadın"; bir başka neşrin dipnotunda ise "kerîne: ud çalan cariyeye" (1966, s.135) anlamları görülür. XI.yüzyılın son şârihi olan Zevzenî (ö. 486/1093) *Şerhu'l- Kasâidis-seb'a* (1875, s.217) adlı eserinde "kerîne: ud çalan cariyeye (el-câriyetu el-avvâdetu)" (De Sacy, 1816, s.308) der. Beyti şerh ederken kurduğu cümle "Parmaklarıyla udun tellerini düzelterek/ okşayarak telli udu çalan ud çalgıcısının (avvâdenin) cezbesi" anlamındadır. Şarkıcı anlamından uzaklaşıp çalgıcı anlamı verilmiştir. Bu konuda İbnü'l-Enbârî'nin (ö. 328/940) görüşü takip edilmiş anlamına gelmektedir.

Kerîne "kirân çalan şarkıcı kadındır" diyenlerin ilki Ebû Musa el-Medî'nî'dir (ö. 581/1185). Bu izlenimin sebebi ilk sözlük yazarlarından Halîl b.Ahmed'in eseridir (bk.kirân). Fakat bu ifadeyi XI.yüzyılın sonrasında daha net görmekteyiz. Ebû Musa el-Medî'nî, İbnü'l-Esir (ö.606/1210), İbn Manzûr (ö.711/1311), Zebîdî (ö.1205/1791), kerîne için kirân çalan şarkıcı kadın dediler. Makale XI.yüzyıla sınırlı olduğu için ayrıntıya girmiyoruz.

Kerîne kelimesini çalgıcı olarak yorumlayanların, kirân kelimesi için nasıl bir çalgı olduğu konusundaki verdikleri bilgilere bakalım.

Kirân, Çengdir Diyenler

Kirânın çeng olduğu konusunda bulabildiğimiz en eski görüşlerden biri dil alimi Halîl b.Ahmed el-Ferâhidî'nin (ö.170/775), ünlü sözlüğü *Kitâbu'l- Ayn'da* (2003, c.4, s.24), beyitte geçen "kerîne: çalgıcı" şeklinde açıkladıktan sonra, şiirde adı hiç geçmeyen çalgı için "kirân: sanc/ çengdir" dedikten sonrasında, "kirân: uddur da denildi" bilgisini vermiştir. Halîl'in güçlü kanaati çeng anlamına öncelik vermiştir. İlk açıklama yapanlardan olduğu için Halîl'in sözlüğündeki sanc/çeng ve ud maddelerine de bakmak gerekmektedir. Halîl'in "kirân çengdir" dediğini İskâfî (2016, c.2, s.840) muhtasarında, İbn Sîde *el-Muhassas'inde* de aktarmaktadır. Ud maddesinde (Halîl, 2003, c.3, s.250) "ûd: telli, çalınır" açıklamasını verdikten sonra kirânı ne ud ne de çeng (Halîl, 2003, c.2, s.417) için eş anlamlı olarak vermemiştir. Ayrıca Halîl, kirân kelimesi için şevâhid beyti kullanmamıştır. Bu durum kelimenin nadir kullanımında olmasından kaynaklanmaktadır.

Kirânın çeng olduğu konusunda bulabildiğimiz en eski görüşlerden biri de, dil alimi el-Leys b.Muzaffer'in (ö. 187/803 [?]) ve Asmaî'nin (ö. 216/831) görüşleridir. el-Leys b.Muzaffer, ünlü dilci ve aruz alimi Halîl b.Ahmed'den (ö. 175/791) dil ve edebiyat dersleri almıştır. Öğrencisi Kuteybe b.Said el-Bağlânî kanalıyla aktardığı hadisler Buhari ve Müslim tarafından kaydedilmiştir (Leys, DîA). Leys ve Asmaî'nin görüşlerini aktaran Ezherî (ö.370/980), Tehzîb'inde (1976, c.10/s.188) "el-Leys, kirân, sanc/ çengdir dedi" diye belirtmiş, ardından buna itirazı olmayan Asmaî'nin görüşüyle kerîne kelimesinin geçtiği Lebîd'in 1.beytini örnek vermiştir (bk. Kerîne). Ezherî, bu aktarımıyla Leys'in ve Halîl'in kirânın ud olabileceği görüşünden bahsetmeyerek onun, çeng kanaatini onaylamış olmaktadır. Sâhib b.Abbâd (ö.385/995), *El-Muhît'inde* (c.6, s.247) kirân: sanc/çengdir, ud da denildi

diyerek Halîl b.Ahmed'i takip ettiğini göstermiştir. İbn Fâris (ö.395/1066), Mücmel'in (İbn Fâris, 1986, s.782) bir çok nüshasında "kirân, sanc/çengdir" yazıyorken, "bazıları ud dediler" ilavesi sadece bir nüshasında görülmüştür.

Kirân, Ud, Mizher, Barbat, Müvetterdir Diyenler

XI. yüzyılın sonunda Mufaddal b.Seleme (ö.290/903) eserinde "kirân"dan bahseden cümlesi şöyledir: "Araplar, udu isimlendirdikleri, kirân, mizher, barbat ve telli enstrümanlar gibi diğer bütün enstrüman isimleri şiiirlere konu olmuştur. (çev.Yahşi, 2013, s.64, 86)" (bk.Müvetter). Eserinin bir başka yerinde, "kirân"ı sadece isim olarak diğer çalgılarla birlikte (çev.Yahşi, 2013, s.69) bir kere daha anmış; aynı yerde kirân sazı için İmrülkays ve Lebîd'in muallakalarındaki beyitleri örnek olarak vermiştir. Mufaddal'in eserini İngilizce'ye çeviren Farmer (1938) eserin bilgilerinin aynen aktarmıştır. Mufaddal'in konuyla ilgili dikkat çeken bir efsanesi de Nadr'ın udu Mekke'ye getirmesi ile ilgilidir. Mufaddal b.Seleme ile yakın arkadaşı olan İbn Hurdazbih (ö.300/912), Mufaddal'ı anmaksızın, Lebîd'in bahsi geçen muallakasındaki beyti delil gösterdiği yerde (İbn Hurdazbih, 1964, s.18; Tokay, 2017, s.48), hatta eserinin hiçbir yerinde, arkadaşı Mufaddal'in fikrine katılmamış, "kirân" çalgısından hiç söz etmemiştir. Konunun devamında ısrarla "ud" kelimesini kullanmıştır. Sonrasında Mufaddal'ı anmaksızın, Nadr'ın udu Mekke'ye getirmesini aktardıktan (İbn Hurdazbih, 1964, s.19; Tokay, 2017, s.49) sonrasında da "uda mizmer derlerdi" (İbn Hurdazbih, 1964, s.188; Tokay, 2017, s.48) diye, mizher kelimesini yanlış yazmıştır. İbn Düreyd (ö.321/933), Cemhere (1987, s.799) sözlüğünde "kirân: uddur, çalınır" dedikten sonra kerîneye geçer (bk.Kerîne). İbn Düreyd, Mufaddal b.Seleme ile açığa çıkan "kirân: ud" eş anlamlı olduğu görüşünün yaygınlaşmaya başladığını desteklemektedir. İbnü'l-Enbârî (ö. 328/940) şerhinde (1993, s.578) kerîne kirân sahibidir, kirân ise barbettir der. Ardından gelen müvetteri udla açıkladığı için hepsi eş anlamlı olmuş. İbnü'l-Enbârî, Mufaddal b.Selem'i takip etmiş diyebiliriz. Muallaka şârihlerinden Nehhâs (ö.338/950; 1973, s.421-422) ve Zevzenî (ö. 486/1093) "kerîne" (De Sacy, 1816, s.308; Zevzenî, 1875, s.217) için "ud çalan" kelimelerini kullanarak, başka bir açıklama yapmamış olsalar bile "kirân"ın ud olduğu fikrini benimsemiş görünmektedirler.

1009 Kirân, "ud veya çeng"tir diyerek uda öncelik, çenge ikinci anlam verenlerden Cevherî (ö.400/1009) sözlüğünde (2009) "kirân, ud; bazıları sanc/çeng dediler. Daha önce bu ifadenin benzeri Ezherî (ö.370/980) tarafından aktarılmıştı. Tûsî (ö.1270?), 655/1256 yılında bitirdiği Divan şerhinde İhsan Abbas yayınında (Tûsî, 1962, s.314) kirân sazından söz etmemiştir (bk.Kerîne ve Müvetter). Bir diğer Tûsî şerhi yayınında ise "ud için kirân denilmekte" (1993, s.229) olduğu bilgisi verilir.

X. yüzyılın son yazarı olarak Ebû Zeyd el-Kureşî (4/10.yy sonu), Cemhere adlı eserinin edisyon kritiğini yapan Bicâvî neşrinde "kirân" kelimesi (1967, s.261-262) için bir açıklama

verilmemiştir (bk.Kerîne ve Müvetter). Fakat naşir Bicâvî dipnotta "M nüshasında kirân: ud" yazıldığını belirtmiştir. M.Ali Hâşimî (1986, s.373) neşrinde ise "kirân: ud, barbat, müvetter" çalgı adları gibi hepsi eş anlamlı verilmiştir. İbn Sîde (ö.458/1066), el- Muhkem'de "kirân, ud veya sanc/çeng denildi" (2003, c.6, s.499) der. Aynı yazar İbn Sîde, Mekâyis (2001, s.890) adlı eserinde "kirân, sanc/çengdir" der. Burada uddan bahsetmemiştir. İbn Sîde (ö.458/1066), el-Muhassas (1903, c.13, s. 12-13) adlı eserinde kirân için Halîl b.Ahmed'den bahsederek "Kitâbu'l- Ayn sahibi kirân sancdır/ çengdir dedi" aktarımı doğrudur; devamında Ebû Ubeyd Kasım Herevî'nin "kirân uddur ve mizherdir", el-Asmaî'nin "berbat olarak da isimlendirilir" dediklerini ilave eder; oysa Asmaî'nin ve Herevî'nin böyle görüşleri olduğu Ezherî (ö.370/980) tarafından aktarılmamıştır (bk.800 Ezherî'nin Tehzîb'indeki aktarım). Aktardığı Sa'leb'in ud müvetterdir ifadesinde, tellidir şeklinde anlamak mümkündür. İbn Düreyd'in kirâna ud dediğini görmüştük. İbn Sîde'nin bu eserinde ud için kullanılan meâzif, melâhi, tanbur, kinnârat, venc vb diğer bütün isimleri bir araya getirmesi, eş anlamlı gibi anlaşılmasına sebep olmaktadır.

Araştırmamızın son kelimesi beyitte geçen müvetterdir. İlk defa Mufaddal b.Seleme (ö.290/903) müvetter kelimesinin kirân ve ud ile eş anlamlı olduğunu iddia ettiği görülür (2013, s.86). Bu tarihten sonra müvetterin ud olduğunu Şârih İbnü'l-Enbârî (ö. 328/940); Şârih Nehhâs (ö.338/950); X.yüzyılın son yazarı Ebû Zeyd el-Kureşî (4/10.yy sonu); İbn Sîde (ö.458/1066), el-Muhassas (1903, c.13, s. 12-13), adlı eserinde belirtmişlerdir.

Güncel Araştırmalar

Bu bölümde konu hakkında bilgi aktaran güncel araştırmalardan örnekler vereceğiz. Konu hem müzik tarihi, hem de hadis tarihini ilgilendirdiği için her ikisinden de aşağıda balırteceğimiz eserler konuyu nasıl ele aldıklarını görmek açısından örnek teşkil edeceklerdir.

Müzik tarihinde ayrı bir yeri olan ve kendisinden sonra pek çok müzik tarihçisinin görüşlerini izlediği Henry G.Farmer'ın Arap müzik tarihini ele aldığı eserle başlayabiliriz.

Farmer, *The History of Arabian Music* (1929) adlı eserinde "kirân (lute), mizher (lute), müvetter (telli çalgı), mizmar (reed-pipe), duff (tamburine), celacil (bells), nakus (clapper)" (s.6) çalgılarından sıkça söz edildiğini söyler. Oysa kirân ve müvetter en çok şevâhid gösterilen Lebîd'in dışında bir iki kişinin şiiirinde geçmektedir, sıkça geçen kelimeler değildirler. Farmer, bilgi aktaranlara uyararak kirân ve mizherin "ud" olduğu bilgisini vermiştir. Kendisi "müvetter" için "telli çalgı" demekle yetinmiş ama dipnotunda Lane'nin Lexicon (c.1, s.126b) sözlüğünde bu kelimeyi "lute/ud" olarak karşıladığını vermiş olması, eserinde bir daha kirân ve müvetterden bahsetmemiş olması konuya yeterince eğilmediğini, ancak müvetterin ud/lute olarak karşılanmasına şüpheyle baktığı anlaşılabilir. Yine şarkiyatçılardan Charles James Lyall (1920, 2.c, s.309)

araştırmasında, kirân için soru işareti ile "lute?" demesi, kirâna karşılık gösterilen ud konusuna şüphe ile yaklaştığını göstermektedir.

Modern birçok araştırmacı gibi, müzik sözlüğü yazarı olan Hüseyin Ali Mahfûz *Mu'cemü'l-musika'l-Arabiyye* (1964: 46) sözlüğünde "kirân: barbet, sanc/çeng, ud, mizher" karşılıklarının hepsini sıralamış, "kerîne: 1-kayne, 2-muganniye, 3-kirân çalan, 4-sanc/çeng veya ud çalan" (Hüseyin, 1964, s.20), anlamlarını bir arada vermiştir. Hatta muhtemelen yanlış yazımla gelişen "kerniye" kelimesini de benzer anlamla ayrıca vermiştir. Tıraşçı (2020, s.108) sözlüğünde ise *Kitabu'l-melâhi'*ye atıf yapılarak verilen kirân çalgısının çenge benzer tanımı, atıf yapılan Mufaddal b.Seleme'nin kitabında yer almamaktadır. Verilen eşanlamlar tarihi verilere uymamakta, uydurmaların bir yansıması görünmektedir.

Gattas'ın (2006, c.4, s.446) müzik sözlüğünde ise kirân için, teltinlak çeng çalgısı (sanc zul-evtar) olarak isabetli bir şekilde eşanlamı olarak verilmiş, Mufaddal b.Seleme'den aktarılan Ebut-Teyyehan'ın şiiri şevâhid beyti olarak gösterilmiştir. Aynı sözlükte kerîne için kirân çalan cariyeye ve muganniye anlamı görülmektedir. Fakat Gattas'ın bu anlamı seçmesinin gerekçesi belirsizdir. Çünkü Mufaddal b.Seleme'nin kirân için verdiği eşanlamlılar arasında udun kastedildiğini, çeng olmadığını görmüştük. Dikkat çekici bir şekilde Arapça sözlüklerde sanc kelimesinin de çenk anlamında Arapçaya dahil bir kelime olarak söz edilmesi (İbn Sîde, el-Muhkem 2003: c.7, s.185; İbn Manzûr, Lisânü'l-Arab, Darulmaarif yay.: c.4, s.2506; Vani Mehmet Efendi, *Muhtarus-sihah/ Tercüme-i Sihah-i Cevheri*, Arapça Türkçe, Vankulu lugatı, İstanbul Müteferrika baskısı, 1141/1729, c.2, s.545-546, sanca çenk dendiği), kirân kelimesinin Arapçaya girmiş bir kelime gibi değerlendirilmesine gölge düşürmektedir.

Makalenin başında belirttiğimiz hadisle ilgili araştırmalar arasında Nebi Bozkurt'un eseri öncü eserlerdendir (hadisleri ele alan Uludağ'ın eseri kelâmi bakış sergiler). Bozkurt (1997, s.43, 45, 92), Cahiliye döneminde "kerîne kelimesi ud çalan anlamındadır, kirân ud çalan anlamına gelmektedir, sanc anlamında olduğunu söyleyenler de vardır" der. Bu konuda Mufaddal b.Seleme'nin eserini kaynak olarak benimseyip Cahiliye döneminde kirân, barbet, müvetter, mizher kelimeleriyle eş anlamlı olduğunu belirterek ud çalgısından söz eder, Şair A'sa'nın mizher kelimesinin geçtiği beyiti delil gösterir. Hz.Peygamber ve asr-ı saadet döneminde çalgılar arasında udun, bir hadiste geçen "mizher" kelimesiyle kastedildiğini (Bozkurt, 1997, s.92-93), buradan çıkarımla Bozkurt, "zengin konaklarında"! "telli sazlar eşliğinde eğlenceler tertiplendiğini anlıyoruz" der. Bir başka hadisteki "artabe" kelimesinin de ud olduğundan söz eder. Ancak bu makale kerîne ve kirân ile sınırlı olduğu için diğer kelimelerin incelenmesi başka bir araştırma konusudur. Hadislerde müzik konusunda eser yazanlardan Uludağ ve Düzenli araştırmalarında kerîneden ve kirân çalgısından söz etmemişlerdir.

Günümüzün araştırmacıları kaynakların verdikleri ifadelerin bazen anlamı yeterince açık olmadığı için, bazen bizden öncekiler böyle demiş, bize de aktarmak düşer diyerek hatalı anlamlandırmaları aktarmaktadırlar. Nitekim araştırmalardan Bozkurt (1997, s.93), "kerîne'nin çaldığı "kirân, uddur" demesi kaynakların ifadesine dayanmaktadır. Bazen araştırmalarda daha büyük hatalı anlamlandırma yapılmaktadır. Rastladığım araştırmalardan Nebil bu tip değerlendirme yapanlardan sadece biridir. O araştırmasında udun isimleri ve çeşitlerini sayarken "barbet, artabe, mizher" gibi bir çok kelime yanında "kirân, kerîne" diyerek şarkıcı anlamındaki kerîneyi de udun bir çeşidi olarak vermiştir (Nebil, 1980, s.125).

Bazı araştırmalarda kelimenin Farsçadan (Tıraşçı, 2020) Arapçaya geçtiği yazılmıştır. Bahsi geçen Hîre, Farsların etkisi altında ise de, kelimenin Farsça olduğu kadar Ârâmice olma ihtimali görünmektedir. Çünkü Ârâmice, Arapça ile akraba dil olduğu için eskiden beri birbirleriyle anlaşabilen, kelime alışverişi yapabilen, bazen aynı kelimeyi farklı anlamlarda kullanan dillerdi (sanc örneğinde olduğu gibi). Arapların Hîre ile ticaretleri dillerin yakınlığı sayesinde yürüyordu, hatta alış-veriş yaptıkları panayıruları vardı. Farsça olabileceğini bugünkü sözlüklerle bakarak söylemek kolay olabilir, dilcilerin kelimelere sahip çıkmak gibi huyları vardır, fakat Zevzenî'nin ilk Arapça-Farsça sözlüğü *Kitâbü'l-mesâdir*'de (1996) kerîne ve kirân kelimeleri yoktur. Bu açıdan kirân kelimesinin Farsça, Ârâmice gibi dillerin etimolojik sözlükleri üzerinden ayrıca araştırılması gerekir. Dihhuda (1994, c.11, s. 16071) iki kelimeyi de Arapça olarak vermektedir. Son zamanlarda yayınlanmış *Ferheng-i Rişşinahtî* adlı Farsça etimoloji sözlüğünde (Muhammed, 2016, c.4, nr.3920) kerîne ve kirân kelimelerine rastlanmamıştır. Makalenin amacı bu kelimelerin hangi dile ait olduğunu tespit olmadığı için bu konuya ayrıntılı girilmemiştir.

SONUÇ

Makalede amaç Lebîd'in muallaka şiirinde udun geçip geçmediğini ve buradan Hicaz ve Hevâzin bölgelerinde udun kullanılıp kullanılmadığını araştırmaktır. Beyitlerin uydurma olup olmadığı netleştirilemeyeceği anlaşıldıktan sonra, muallaka beytinde geçen kelimenin, ud değil kerîne olduğu görüldü. Beyitte geçen kerîneye verilen anlamlar, müzik, hadis ve dilcilerin eserlerine ait olmak üzere VIII. yy-XI. yy kaynakları üzerinden incelendi. Kerîne üzerinden çıkarımların en eskisi h.II/VIII. yüzyılın ikinci yarısına ait olduğu görüldü.

Kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla kerînenin anlamı üzerindeki ilk tartışma şarkıcı mı, çalgıcı mı olduğudur. Kerîne çalgıcı değil, şarkıcı anlamında değerlendirilirse, beytin anlamı şöyle olabilir:

Beyit: "Sabahlamış saf şarabı (çok içtim) ve başparmağıyla (saç) tellerini düzeltip okşayan çekici kerînenin şarkılarını (çok dinledim)". Burada müvetter kelimesi telli yani mecazen saçın telleri anlamında kullanıldı. Kerîne yani şarkıcı kadın,

saçını düzeltebileceği gibi elbisesinde bulunan süs tellerini düzeltmiş de olabilir. Bu anlam üzerinde konuştuğumuz birkaç Arapça uzmanı olabilir ama geleneği göz ardı edemeyiz diyerek anlamlandırmaya onay verdiler. Nedense beytin anlamı verilirken anlamı şarkıcı olan kerînenin sanki bir çalgısı varmış, 88 beyitlik şiirde geçmeyen bir çalgıyı (kirân gibi) belirtmek ihtiyacı hissedilmiş. Üzerinde durulan diğer kelime müvetter, telli anlamında çevrilirse, kelime herhangi bir telli çalgıya işaret ediyor denebilir, bunun ud olması için herhangi bir delil yine yoktur. Johnsonn'un ve Yahşi'nin tercümelerinde telli/teltınlak anlamında çevrildiği görülmektedir.

İlk verilen anlamın şarkıcı, daha sonra şarkıcı çalgıcı olabileceği, h.II/VIII.yüzyıl ortasından itibaren çaldığı çalgıya kirân dendiği, kirânın ise Halil b.Ahmed'in sözlüğünde ilk eşanlamın çeng olduğu anlaşılmaktadır. Sonradan ud olabileceği fikri de ilave edilmiştir. Bu ifade daha sonra çeng mi, ud mu tartışmasına dönüşmüş, son noktayı koymaya çalışan IX. yüzyılın müzisyen yazarı Mufaddal b.Seleme, kirânın, kendi zamanında yükselen trend olan uda verilen adlardan biri olduğunu, eserinin amacına uygun olarak yazmıştır. Bu tartışmaya hadisçiler tarafından kirânın udla beraber, barbet, kinnâre, artabe çalgıları ile eşanlı olduğu iddiaları eklenmiştir. Böylece XI.yüzyıl sonunda kirân için, çeng çalgısından başlayarak, yeni adlar ile uda doğru anlam kayması gelişmiştir. Günümüz araştırmalarında ve tercümelerinde de ud, yanlış olarak yaygınlaşmış olduğu anlaşılmaktadır.

Hicaz bölgesinin coğrafi şartlarını da bu konuda değerlendirmek gerekmektedir. Tıraşçı'nın aktardığına göre ud yapımında kullanılan ağaçları Keşful-humûm "Kayın ağacı, karaağaç, saz ve çitlembik" (Keşfü'l-Humûm, s. 131-132'den Tıraşçı, 2015, s.62) olarak belirtmiştir. Çöl ortamında çalgı yapımı için gerekli ağaçları bulmak, çalgı yapmak, satmak, onları koruyabilmek Hicaz bölgesi için düşünülemez. Kirân yani çengin kasnağı da dayanıklı ağaçlardan yapılmak zorundadır. Kışın yakacak odun sıkıntısı çeken çöl ikliminde bu ağaçların yetiştiğini veya temin edilerek çalgı yapımında işlendiğini düşünmek muhaldir. Kerînenin muarreb (Arapçalaştırılmış) bir kelime olması, sadece Lebîd'in şiirinde geçmesi, Lebîd'in bulunduğu Hîre'de şarkıcı ve çalgıcı kerînenin çaldığı çeng çalgısını görmüş olabileceği, dolayısı ile Hîre çalgısı olabilecek kirân/çeng çalgısının Hicaz ve Hevâzin çalgısı olamayacağı sonucuna götürmektedir.

Kirân çalgısındaki çengden uda anlam kaymasının ne zararı var denirse 1-Hicaz merkezli gerçekçi müzik tarihi için doğruların ortaya çıkmasına engel olmaktadır, 2-Hadislerde geçtiği iddia edilen telli çalgıların gerçekte olmamasına rağmen varmış gibi anlaşılmasına sebep olmaktadır, 3-Yanlış bilgilere dayanan bazı Fıkıh kitaplarında çalgılar hakkındaki değerlendirmelerin, en azından kirân, ud, sanc kelimeleri açısından doğru anlaşılmasına engel olmaktadır.

Araştırmacıların birinci derecede görevi gerçekçi ve doğru bilgiye ulaşmaktır. Konunun doğru anlaşılması

günümüzde yazılmış İslâm'da musiki kitaplarındaki hatalı değerlendirmeleri ortaya çıkarmaktadır. Arap edebiyatı ve dili, hadis, fıkıh konularında inceleme yapanlar, diğer disiplinlerin (müzik gibi) araştırmacılarını da dikkate almalıdırlar. Mufaddal b.Seleme'nin eserini yayınlayan araştırmacı Gattas Haşebe'nin (1984, s.5) dikkat çektiği gibi Araplar Cahiliye döneminde ud, barbet, çeng gibi teltınlak çalgılarını ve icralarını bilmezlerdi, şarkıcı kaynaklar ile görmüş olmaları ihtimali de yoktur.

Makalenin amacı Lebîd'in şiirindeki kirân kelimesinin ud olup olmadığını ve Hicaz bölgesine ait bir çalgı olup olmadığını araştırmaktır. Makale, konunun sonucu olarak Lebîd'in beytinde andığı kerîne dolayısıyla geçtiği iddia edilen çalgı dışında farklı bir anlamı olabileceği, özellikle beyitte (hatta şiirde) çalgı adı geçmediğine vurgu yapılmış, kerînenin şarkıcı köle kadın anlamında olduğunu, kerîneye çalgıcı anlamını vermeye gerek olmadığını, yorumlarda kerînenin çaldığı iddia edilen kirânın ud olamayacağını, belki çeng olabileceğini, kirân kelimesinin kerîneler (şarkıcılar) anlamında çoğul anlam taşıyabileceği sorgulanmış ve kirân çalgısının müzik tarihinin Kadim Döneminde Hicaz bölgesinin teltınlak çalgısı olamayacağı yeterince gösterilmiştir. Müzik sözlüğü yazarı Gattas, gerekçesini belirtmemiş olsa da kirân için çenk çalgısı demekle isabet etmiştir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Declaration of Interests: The author declares that they have no competing interest.

Funding: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadıklarını beyan etmişlerdir.

REFERENCES

- Anderson, G.L. (ed.). (1961). *Masterpieces of the orient*. USA W.W.Norton and Company yay.
- Bozkurt, N. (1997). *Hadislerde folklor ve eğlence*. İstanbul İsav yay.
- Brockelman, C. (1955). *Lebîd. İslam ansiklopedisi*. c.7, MEB yay.
- Hattâbî (ö.388/998) (2001). *Garîbü'l-hadîs*. Haz.Abdülkerim Azbavi. 2.bs. Mekke Camiatu Ümmi'l-kura yay. h.1422.
- Cevherî (ö.400/1009) (2009), *es-Sihah/ Tâcu'l-luga*. Haz.Muhammed M. Tamir- Enes M.eş-Şâmî- Zekeriya Câbir Ahmed. Kahire Darulhadis yay. h.1430.
- Ceviz, N., Demirayak, K., Yanık, N.H. (2004). *Yedi askı*. Ankara Okulu yay.
- Çağrı, M. (ed.) (2019). *İslam öncesi araplarda dil ve edebiyat*. İstanbul Kuramer yay.
- Çetin, N. M. (1973). *Eski arap şiiri*. İstanbul Edebiyat Fakültesi yay.
- Dihhuda, A. E. (1994). *Lugatname*. Tahran Müessesetül-intişarat ve çap-ı danışgah yay. 1373hş. c.11, s. 16071.
- Düzenli, P. (2004). *İslam kültür tarihinde musiki*. İstanbul Kayhan yay.
- De Sacy, S. (ed.) (1816). *Muallakatu Lebîd b.Rebia el-Âmiri ve şerhu'l-Zevzenî*, Paris
- Ebû Zeyd el-Kureşî (4/10.yy sonu) (1967). *Cemheretu eş'âri'l-arab fi'l- câhiliyye ve'l- İslâm*. Haz. Ali Muhammed Bicâvî. Kahire Darunehda yay. 1967; Beyrut Darusadir yay. 1966; Haz.Muhammed Ali Hâşimî, Darul-kalem yay.1986.
- Ezherî (ö.370/980) (1976). *Tehzîbü'l-luga*. c.1-15, Kahire Darü'l-Misriyye yay.

- Farmer, H.G., Robson, J. (1938). *Ancient arabian musical instruments* (Mufaddal b.Seleme'nin eserinin İngilizce'ye çevirisi). Glasgow The Civic press yay.
- Fîrûzâbâdî (ö.817/1415) (1998). *Kamusu'l-muhîd*. Haz.M.Naim el-Araksusî. Beyrut Müessesetü'r-risale yay.
- Furat, A. S. (1996). *Arap edebiyatı tarihi: Başlangıçtan XVI.asra*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yay.
- Gattâs Abdülmelik Haşebe (2006). *el-Mu'cemü'l-mûsika'l-kebir*. c.1-6, Kahire el-Meclisü'l-A'la li's-Sekafe yay.
- Halîl b. Ahmed el-Ferâhidî (ö.170/775) (2003). *Kitabu'l- Ayn müretteben ala hurufi'l- acem*. Haz.Abdülhamid Hindâvî. c.1-4, Beyrut Kütübü'l- ilmiyye yay. h.1424.
- Herevî, Ebu Ubeyd Ahmed b. Muhammed (ö. 401/1011) (1999). *Kitâbü'l-Garîbeyn fi'l- Kur-ân ve'l- hadîs*. Haz.Mesud Hicâzi vdğr. c.1-5, Kahire Mecmau'l- lugati'l- Arabiyye yay. h.1419.
- Huber, A. (1892). *Die Gedichte des Lebîd*. Leiden Brill yay.
- Hüseyn Ali Mahfûz (1964). *Mu'cemü'l-musika'l-arabiyye*. Bağdat Daru'l-Cumhuriyye yay.
- İsfahânî (2008). *Kitâbü'l-Egânî*. Haz. İhsan Abbas vdğr. *Beyrut Daru Sadır yay*, 3.bs.h.1429; Kahire Matbaatud-darül-kütüb yay. h.1379, c.XV, s.361-370
- İbn Düreyd (ö.321/933) (1987). *Cemheretü'l-luga*. Haz. Remzi Münir Baalbekkî, Beyrut Darul-ilmî'l- melâyin yay.
- İbn Fâris (ö.395/1066) (1986). *Mücmelü'l-luga*. Haz.Züheyr Abdülmuhsin Sultan, Beyrut Müessesetü'r- risale yay. h.1406.
- İbn Hurdazbih (1964). *Muhtâr min kitâbi'l-lehv ve'l-melâhi*. Haz. Papaz İğnatyos Abduh Halife el-Yesuğî. Beyrut Matbaatul-katalukiyye yay.
- İbn Kuteybe (ö.276/889) (1982). *Şî'r ve ş-şuara*. Haz.Ahmed M.Şakir. Kahire Daru'l-maarif yay.
- İbn Manzûr (ö.711/1311) (1890). *Lisânü'l-arab*. Kahire Bulak yay.; Kahire Darulmaarif yay.
- İbn Sîde (ö.458/1066) (2003). *el-Muhkem*. 6.cilt Haz.Murad Kâmil 2.bs. Kahire Ma'hedul-mahtutatil-Arabiyye yay. h.1424
- İbn Sîde (ö.458/1066) (2001). *Mucemu mekayisu'l-luga*. Haz.Muhammed Avz Mer'ib, A.Fatima M.Aslan. Beyrut Daru'l-İhyai't-turasi'l-Arabi yay. h.1422.
- İbn Sîde (1903). *el-Muhasses*. c.1-17, Kahire Bulak yay. h.1316-1321; Yeniden basım: c.1-17, Kahire Daru'l-kitabi'l-İslami yay.
- İbnü'l-Enbârî (ö. 328/940) (1920). *Şerhu Divanı Mufaddaliyat li-Mufaddal ed-Dabbî* (ö. 178/794 [?]) The Mufaddaliyat. Haz.ve İng.çev. Charles James Lyall, 1.cilt, Oxford The Clarendon Press yay. (2.cilt için bk.Lyall).
- İbnü'l-Enbârî Muhammed b. Kasim (ö. 328/940) (1993). *Şerhu'l- Kasâidiseb'a et-tivalü'l-cahiliyye*. Haz.M.Muhyiddin Abdülhamid. Kahire Darül-maarif yay.
- İbnü'l-Esir (ö.606/1210) (1963). *en-Nihâye fi garîbi'l-hadîs ve'l-âsâr*. Haz.Mahmud M.et-Tanâhî. c.1-5, Kahire el-Mektebetü'l-İslâmiyye yay.
- İbnü'l-Müneccim (1981). *Kitabu'n-nağam*. Çev. Kalender, R., Avcı, N. Ankara İlahiyat Fakültesi Dergisi. 25, 395-418
- İskâfî Hatib Muh.b. Abdullah (ö.420/1029) (2016). Muhtasarı Kitabı'l-Ayn. Haz.Hadi Hasan Hammudi. c.1-3, Maskat Vizaretüt-turas yay. 2. bs.h.1437/.
- İsrâ (ed.) (2020), *el-Muallakât li-ceyli'l-elfiyye/The Muallakat for Millennials*. Suud Zahran İsrâ yay.
- Johnson, F.E. (trans) (1893). *es-Seb'u'l-muallakât: The seven poems suspended in the temple Mecca with an introduction by Shaikh Faizul-labhai*. London Bombay Education Society's Steam Press yay.
- Lebîd (1997). *Divanu Lebîd b. Rabia el-Amiri*. Haz. Ömer Faruk et-Tabba', Beyrut Daru erkam yay.
- Lebîd (1966). *Divanu Lebîd*. Beyrut Darusadır yay.
- Lebîd (1997). *Muallaka*. (Divanu Lebîd b. Rabia el-Amiri. haz.Ömer Faruk et-Tabba', içinde s.135-155; Ceviz vdğr 2004: s.79 vd). Daru erkam yay.; bk.Divan; bk.Şerhleri: Zevzeni, İbnü'l-Enbârî, Lyall; Türkçeye çev. Ş.Yaltkaya 1943; Z. Eyüboğlu 1985; Sadık Yalsızuçanlar; Ceviz 2004; M.Hakkı Suçin 2020: 109 vd.
- Lyall, Ch.J. (1920). *Divanu mufaddaliyat/ The mufaddaliyat*. Fihrist 2.cilt, Oxford Clarendon Press yay. (Ayrıca bk.İbnü'l-Enbârî)
- Margoliouth, D.S. (2004). *Arap şiirinin kökeni*. Çev.Nurettin Ceviz. Ankara Aktif yay.
- Matban, Ebûbekir (2018). *Muhadram şairlerinden Lebîd b.Rebia ve muallakasında öne çıkan konular*. YL tez, İnönü Üniversitesi SBE
- Mesudî (ö. 345/956) (2005). *Murûcü'z-zeheb*. Haz. Kemal Hasan Mer'î, c.1-4, Beyrut Mektebetü'l-asriyye yay. h.1425.
- Mevsutau'l-Arabiyyeti'l-Âlemiyye* (1999). c.21, Riyad Müessesetü A'malil-mevsua yay.
- Mufaddal ed-Dabbî (ö. 178/794 [?]). *The Mufaddaliyat* bk.İbnül-Enbarî
- Mufaddal b.Seleme (ö.290/903) (1984). *Kitâbü'l-melâhî ve esmâuhâ*. Haz.Gattas Abdülmelik Haşebe. Kahire Heyetü'l-Misriyye yay.; Haz.Yahşi, YL tezi içinde, 2013, s.83-97, edisyon kritiksiz metin ve tercümesi.
- Muhammed Hasan Dost (2016). *Ferheng-i rişşinahtî zeban-ı Farisi*. Teh-ran Ferhengistan-ı Zeban yay. 1395hş.
- Nâsırüddin el-Esed (1978). *Mesâdiru'l- şî'ri'l- câhili*. 5.bs. Kahire Darulmaarif yay.
- Nebil Muhammed Abdülazîz Ahmed (1980). *et-Tarab ve âlâtuhu fi asri'l-Eyyûbiyyîn ve'l- Memâlik*. Kahire Matbaatul-fenniyyetil-hadise yay.
- Nehhâs (ö.338/950) (1973). *Şerhu'l- kasâidi't- tis'i'l- meşhûrâti'l- mevs-ûmeti bi'l- Muallakât*. Haz.Ahmed Hattab, Bağdat Matbaatu'l-hukume yay. h.1393.
- Ömer Faruk et-Tabba' (şrh) (1997). *Divanu Lebîd b. Rabia el-Amiri*, Beyrut Daru erkam yay. Türkçe için bk. Özdemir 2007.
- Öncel, M. (2019). "X.yy musiki nazariyesinde kullanılan terimler" (Hasan Katib'in Kemâlî edebil ginâ ve İbn Zeyle'nin el-Kâfi fi'l-mûsika'sından). *DEUFD*. 50: 39-59
- Özdemir, A. (2006). Muallaka şairi bir sahâbi Lebîd b.Rebia ve divanına şiir konuları bağlamında genel bir bakış. *İslami İlimler Dergisi*. 1: 117-143
- Özdemir, A. (çev.) (2007). *Eski arap şiirinin zirve isimlerinden Lebîd b.Rebia el-Amiri ve Divanı*. Ankara Araştırma yay.
- Polk, W.R. (trans) (1977). *Golden ode: Labid b.Rabia*. Photo.W.J.Mares. 2.bs. The American University of Cairo press yay.
- Sâhib b.Abbâd (ö.385/995). *El-Muhîd fi'l-luga*. Haz.M.Hasan Âl-Yasin. c.1-10, Beyrut Alema'l-kutub yay.ts.
- Sawa, G. D. (2015). *An Arabic Musical and Socio-Cultural Glossary of Kitâb al-Aghânî*. London Brill yay.
- Tebrizî Ebû Zekerîya Yahya (ö.502/1109) (1987). Şerhu kasâidi'l-aşer. Haz.Abdüsselam Huffî. Beyrut Darul-kütübil-ilmîyye yay.
- Tıraşçı, M. (2015). "Keşfü'l-hümûm ve'l-kürab fi şerhi âleti't-tarab isimli anonim musiki eserinde çalgılar". *Rast müzikoloji*. 3/1, 59-79
- Tıraşçı, M. (2020). *Türk musikisi tarihi terimler sözlüğü*. Konya Eğitim yay.
- Tokay, Ayşe (2017). *İbn Hurdazbih musiki risaleleri üstüne mukayeseli bir çalışma*. YL tez, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi SBE
- Tûsî Ebül-Hasan (1962). *Şerhu Divanı Lebîd b.Rebia*. Haz. İhsan Abbas. Kuveyt Vizaretül-İlam yay.; bir diğer Tûsî yayını Naşir Hanna Nasru'l-hatta. Beyrut Darul-kitabil-Arabi yay. 1414/1993
- Tülücü, S. (1986). "Muallakat, şerh ve baskıları, tercümeleri". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 6, 253-266
- Tülücü, S. (2020). Muallakat. *DİA*. c.30, s.308 vd
- Uslu, R. (2021a). Was Suraydjogli Turki Effeminate?. in 10th International Conference On Culture And Civilization. August 11-12, 2021, Erzurum.
- Uslu, R. (2021b). Müzik sözlüğü notları. *Yayınlanmamış Önçalışma*.
- Uslu, R. (2001). "X. yy.da Orta Asya'da ansiklopedi bilgini Harizmi ve eserindeki musiki bilgileri". *Musiki mecmuası*. 471, 64-67
- Yahşi, T. (2013). *Mufaddal b.Seleme'nin Kitâbü'l-melâhî adlı eserinin incelenmesi*. YL tezi, Marmara Üniv SBE
- Zebîdî (ö.1205/1791) (2001). *Tâcu'l-arûs*. Haz.Abdülalim Tahâvî vdğr. Kuveyt et-Turâsu'l-Arabî yay. h.1321; ve Yeniden basım.
- Zevzenî (ö. 486/1093) (1816). *Muallakatu Lebîd b.Rebia el-Amiri ve Şerhu'l-Zevzeni*. Ed. S.De Sacy, Paris
- Zevzenî (ö.486/1093) (1996). *Kitâbü'l-mesâdir*. Haz.Taki Biniş. Meşhed Neşr-i Elburz yay. 1374hş.
- Zevzenî (ö.486/1093) (1875). *Şerhu'l- Muallakâti's- seb'a*. Haz.M.Muhyiddin Abdülhamid. *Kahire Matbaatüs-saade yay*. h.1292.
- Ziyagil, H.E. (2021). Udu tarihsel gelişim süreci. *Tobider*. 5/1, 1-19